

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ «ԴԱՍԱԿԱՆ» ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ Ա ԳՐՔԻ Ծ-ՐԴ ԳԼՈՒԽԻՆ ՄԵՋ

ՋՈՒՍՏՈ ՏՐԱՅԻՆԱ (Հոռմ)

1. Արևմտյան դիտական ավանդության մեջ, խորհնացիի «Պատմություն Հայոցը» գրեթե անծանոթ է դասական պատմադեպերին և բանասերներին։ Մյուս կողմի նույնինքն հայագիտության կալվածին մեջ, արևմտյան մասնագետները Պատմահոր գործը կասկածով նկատած են։ Այս կասկածը հասկանալի է, գոնե որոշ չափով, իրապես խորհնացիի պատմական աշխատությունը գիտնականներու կներկայացվի, որպես անսովոր բնագիր մը։

Այս անսովորության պատճառները պետք է անհապաղ քննենք։ Նախ, խորհնացին միակ հայ պատմիչը եղած է, որ լրիվ ու ամբողջական աշխատություն մը շարադրած է իր ժողովուրդի հնագույն պատմության մասին։ Նաև խորհնացիի գործը շատ կտարբերի հայ և արևելյան քրիստոնեական պատմագրության մյուս «կանոնական» տիպերեն, որովհետև շատ հունական աղբյուրներ օգտագործած է, ոչ միայն պատմական նյութը ճշացնելու համար, այլև որպեսզի նույնինքն գրքի շարադրությանը ներշնչում որոներ և հելլենիստական ոճով հայոց պատմություն մը ձևեր։

Այս պատճառներով, խորհնացիի «Հայոց պատմության» ուսումնասիրությունը բազմաթիվ դժվարություններ ունի։ Եթե ոչ ոք պիտի ժխտե անոր կարևորությունը ինչպես պատմական աղբյուր, ավելի խնդրական է, անտարակույս, ցույց տալ՝ թե իր ներքին բնույթ տարօրինակ չէ V դարու Հայաստանին համար։ Այսպես, Կարրիերի հետքերուն հետևելով, հմուտ դիտնականներ ինչպես Թումանով և Թումսոն, իրենց հեղինակությամբ արևմտյան հայագիտության վրա խորապես ազդեցին, ճշտելու համար՝ թե արդարև Հայոց Պատմահայրը միջնադարյան խարդախ ու խաբեբա մըն էր¹։

խորհնացիի բնագրին մեջ, զոր այժմ ունինք, իսկապես քանի մը ժամանակավորականներ կնկատվին, բայց անոնց քննութենեն կհետևի՝ թե ատոնք կրնան ըլլալ քիչ թե շատ հաջորդական մեկնաբանություններ կամ ձեռնմխություններ։ Այսուհանդերձ Թումանով, և ավելի լայնորեն Թումսոն, խորհնացին թե ամբողջ բնագիրը գրված էր ավելի ուշ քան V դարը։ Բնականաբար, այդ քննադատական դիրքը Պատմահոր դեմ չէր կրնար ծագիլ միայն ինչ-ինչ ժամանակավորականներու պատճառով, արդարև ասոնք օգտագործված են իբր շոշափելի փաստեր ավելի բարդ մեկնաբանության մը համար։

Իրապես, ամբողջ «Պատմություն Հայոցը» կասկածելի բնագիր մը պիտի մնա, եթե սահմանափակվինք նկատելու միայն Հայաստանի պատմական դիրքը, զայն չհամեմատելով Բյուզանդիոնի դիրքին հետ։ Արդարև զբժվար է դնել գաղափարաբանական հարաբերություններ խորհնացիի և հայկական V դարու ուրիշ պատմիչներու միջև, որովհետև իր մշակույթը կերելի «դասական», այսինքն ազդված՝ Արևմուտքեն։ խորհնացիի պատմական նյութը չի պատկանիր ամբողջությամբ եկեղեցական պատմագրության, և իր գաղափարաբանությունը կցուցնե քաղաքական դիրք մը, որ չի նմանիր ժամանակակից պատմաբաններուն մտածելակերպին։

¹ R. W. Thomson. Moses Khorenats'i. History of the Armenians. Cambridge (Mass.), 1978.

Հատորի մը մեջ, որ Վենետիկ լույս տեսավ, քանի մը լուսաբանություններ կատարած եմ ճշտելու համար թե հորինացիի «Պատմություն Հայոցը» իսկապես V դարու բնագիրը մը կրնա ըլլալ²։ Բայց ճիշտ է մտաբերել թե հորինացիի գործին նկատմամբ դատաստանները մեծ մասամբ ենթադրությունն են՝ սահմանին մեջ կմնան։ Վերջնականորեն ոչինչ կրնանք բանաձևել, որովհետև դեռ չունինք կատարյալ պատմաբանասիրական մեկնաբանություն մը այս նշանավոր, բայց խնդրական աշխատության մասին։

Այս պակասությունը կախում չունի բանասիրական խնդիրներ, որովհետև Թիֆլիս տպագրված հրատարակությունը բավական գոհացուցիչ է։ Սակայն, պետք է ըսել թե «Հայոց պատմության» ամբողջական մեկնաբանություն մը, դժվարին գործ մըն է, որովհետև անոր իրագործումը չի պահանջեր միայն Հայաստանի պատմության և գրականության ծանոթությունը, այլև հելլենիստական, հռոմեական ու բյուզանդական մշակույթի³։

2. Այս հոգվածին մեջ, պիտի ջանամ բացատրել, թե ինչպես հորինացիի պատմական մեկնությունը մը կարելի է իրագործել՝ տարբեր տեսակետներ է դիտական ավանդություններ համեմատելով։ Ա գրքին 5-րդ գլուխը իբր օրինակ ընտրեցի. այս էլիի մեջ հորինացին կհայտնե ժամանակագրությունը, որ Տիեզերական ջրհեղեղին հաջորդած է։ Դիտելով վերնագիրը շատ կարևոր պատմագրական գաղափարով մը կսկսի՝ «Յաղագս հավասար գալոյ ազգաբանութեան»։ Ի՞նչ կնշանակի հավասար գալ։ հորինացին շուրջը միայն համեմատել Աստվածաշունչը ու հելլենիստական ազգաբանություններ՝ այլ ան կուղէ որ անոնք հավասարին։

հորինացին գիտե որ հունական պատմիչները հնագույն ավանդությունը մը ունենին՝ նախնական ազգաբանություններ վերակառուցանելու և կարգավորելու։ Ան կփորձե, այդ պատմագրական գիտարվեստը իր «Հայոց պատմության» հարմարեցնել։ Անոր համար, հաճախ կգործագրե կառգ գաղափարը, կարևոր գաղափար մը հորինացիի պատմագրության, որ հունական տեղիքը ըմբռնողութենեն կներշնչվի։

Ճշմարտության իր փնտռութիւն մեջ, հորինացին կհամոզվի թե միակ պայմանը շարադրելու հայերու հատուկ ազգաբանություն մը՝ հույն իմաստուններու գործերուն ապավինիլ է։ Անոնք արեւելյան դիվանի փաստաթուղթեր ու գրքեր քաղած և թարգմանած էին, մանրամասնորեն ծանոթացնելու համար անոնց թագավորները օտար ժողովուրդներուն⁴։

հորինացին կմտածե, որ հույները ավելի առարկայական են քան պարսիկները։ Անոնք ոչ մեկ հետաքրքրություն ունենին փոխելու Հայաստանի մասին տեղեկությունները, և կրնային անտեսել աննշան նյութերը։ Պատմահայրը հելլենիստական մշակույթի համակիր մըն է. անոր համար կփափաքի զայն հավասար նկատել արեւելյան պատմագրական ավանդության։ Ուստի ուրիշ հայկական պատմաբաններուն կհակադրվի, ըսելով՝ «Եվ սկսայց՝ յորոց եւ այլքն, որք յեկեղեցւոյ եւ ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս սկզբանն առասպելս» ևն (Մ. Խ. 1. 3)։ Ընդհակառակն հորինացի կուզե հեթանոսական Հայաստանի ազգաբանությունները կարգավորել։ Միաժամանակ գիտե որ ամենկին չկա գրե առնված հայկական ազգաբանություն մը որ հնագույն շրջաններու մասին կատարելապես պատմե։

Սակայն պետք էր օգտագործել նաև Աստվածաշունչը։ Հայ գիտունները կհարգեին անոր հեղինակությունը, միաժամանակ կհիշեին ինչ որ Յովսէփոս կըսեր իր «Քրոնիկոնի» մեջ. «Թէ ոչ յունաց եւ ոչ բարբարոսաց եւ ոչ այլոց՝ անդատին իսկ յերայեցւոց մարթի հաւաստեալ ուսանել զամենայն

² G. Traina. Il complesso di Trimalcione. Moses Xorenac'i e le origini della storiografia armena. Venezia, 1991

³ Նույն տեղում, էջ 93—109։

⁴ Նույն տեղում, էջ 41—88։

աշխարհի զժամանակագրութիւնն: Եվ քիչ մը հետո կ'ավելցնեն՝ «Եւ արդ՝ զինչ հարկ իցէ ինձ, որ քան զամենայն ինչ ճշմարտութիւն պատուեմ, զայն պիտի իրս մանր կրկտել, որ եւ Յերրայեցիս յիմ սիրելիսն երկրայութիւնս գտանի. զոր ի դէպ ժամանակի յանդիման կացուցից: Այդ այս ընդունայնա- կարծ հպարտութեան ժամանակագրացն ասացի ի կշտամբութիւնն»:

Միևնույն Եվսեբիոս, որուն համար երբայեցիները «սիրելի» են, կհա- վանի որ իր ժամանակագրութիւնը մասնական մնա: Խորենացին ավելի հա- ռաջ կ'մզվի. 5-րդ գլուխին սկիզբ, կապացուցեն թե անկարելի է շարադրել Հայաստանի հնագույն պատմութիւնը, լոկ Աստվածաշնչի և Եվսեբիոսի մի- ջոցով: Ուստի կըսեն. «Մանաւանդ զի աստուածայնոյն դրոյ զիրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն եւ իւրոց անարժան կարգելոց բանիցն»:

Այս խոսքին մեջ հակասութիւն մը կնկատեմ, Խորենացին իր աշխա- տութեան մեջ հրեական ժողովուրդը ընդհանրապէս շատ լավ կարծեմորեւ, Իր ազգի և Բայբեքի գաղափարները, ինչպէս և եւ Ջեքիայնը հայտնած է, Երրայեցի Փիլոնեն կըսէ՝, Խորենացիի հերոսները, Բագրատունի ազգի անդամները, երրայական ընտանիք մը կսերին: Պատմագրի իր բնորդը Փլավիոս Հովսեփոսն է, որու երկդիմի կացութիւնը կրածն՝ հելլենիստա- կան ու ազգային ինքնութեան միջև շարժող: Վերջապէս կդիտեն հրեական ժողովուրդը իբր ախոյանը հարստահարութեան դեմ պայքարի: V դարու Հայաստանին մեջ, Մակկարայեցիներն կերեկներն իբրեւ այժմեական անձեր՝,

Սակայն երրայական բնորդը բոլորովին գոհացուցիչ չէր: Խորենացի կուղի պատրաստել պատմական մշակույթ մը, որ սեփական ըլլար իր ազ- գին, և ոչ լոկ նույնատեսակ: Կարելի չէր միշտ գտնել հանգիստութիւն մը ընդմեջ հայերու և երրայեցիներու: Թեև աստվածաշնչական պատգամը տիե- ղերական պատգամ մըն է, սակայն Աստվածաշնչունը երրայեցիներուն հա- մար գրված էր: Այնուհետև Պատմահայրը կներկայացնէ իր սեփական պատ- մական կարգը ընտրութեամբ: Եվսեբիոս դեռ կշատագովէ երրայեցիներու ճշմարտութիւնը, զոր Խորենացին չի ժխտեր, սակայն կվիճի այդ ճշմարտու- թեան ամբողջականութեան մասին: Ասոր համար, 5-րդ գլուխին մեջ, Նոյի հաջորդներուն ցանկ մը կհաստատեն, որ Մենդոց Գրքին թեև կնմանի, բայց զոր արդարեւ ի հնոց պատմութեանց կըսէ:

3. Այս հին պատմութիւնները գրած են հռոմեական կայսրութեան երկու հույն ժամանակագիրներ, այսինքն Արյուդենոս և Կեփաղիոս: Խորենացին քանի մը անգամներ մեջ զանոնք կ'մեջբերէ: Բերոսոսի և Բազմավեպի հետ (Մ. Խ. 1.4) Թոմսոն կամփոփե շատերու կարծիքները այս խնդրին մասին հետևելով նախադասութեամբ «Moses is not quoting these historians direc- tly, but from Eusebius' 'Chronicle'»:

Այս փաստարկը կծագի մեկ Գուտշմիդի ուսումնասիրութենէ, որ հան- դիպման շատ կետեր ունեցող երկու բնագիրներուն համեմատութիւն մը ըրած էր⁵: Սակայն Ավդերյան, «Քրոնիկոնի» հրատարակիչը, եզրակացու- ցած էր, որ անոր թարգմանիչը, եթէ չէր նույնինքն Խորենացին, գեթ իր շրջանին պետք էր պատկանիլ⁶: Բայց ավելի մոտ համեմատութիւն մը Եվ-

⁵ B. L. Zek'yan. L'ideologie nationale de Movses Xorenac'i et sa conception de l'histoire.

⁶ R. W. Thomson. The Mica'e: in Early Armenian Historiography.—Journal of Theol. Studies 26, 1975, 329—341: P. Brown. Religion and Society in the Age of Saint Augustine. London, 1972.

⁷ R. W. Thomson. Moses Khorenats'i, p. 70.

⁸ A. von Gutschmid. Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren, 1876—Kleine Schriften III. Leipzig, 1892, 281—331.

⁹ J. B. Aucher. (Ազգերայն). Eusebii Pamphili Caesariensis Chronicon Bipar- titum 1—2. Venetia, 1818.

սերիոսի ու Խորենացիի միջև պիտի հայտնաբերե թե Գուտշմիդի վերոհիշյալ վարկածը ամբողջությամբ ճշգրիտ չէ:

Աբյուզենոսեն սկսինք. անոր հատվածները, որ Խորենացիի բնագրին մեջ կգտնվին, ընդհանրապես Եվսեբիոսի գրության հետ կհամաձայնին: Չեմ ուղեր խոսիլ Բ գրքին 8-րդ գլուխին մասին, որ ուրիշ խնդիրներ ալ կհարույցանե, և իմ քննությունը պիտի սահմանափակվի միայն Ա գրքին: Այս գրքին 4-րդ գլուխին մեջ, «Քրոնիկանին» նախադասությունը մը վերագրված է, իսկ նինոսի ազգաբանությունը կհամապատասխանե բառացիորեն Եվսեբիոսի համանման անցքին: Բայց Աբյուզենոսին այդ երկրորդ հիշման հետ Խորենացի Եվսեբիոսի ավանդությունեն կհեռանա Արա Դեղեցիկի ազգաբանությունը հորինելով: Այդ ազգաբանության հետ կհիշե դարձյալ Աբյուզենոսի անունը, ըսելով. «Եւ զայս մեղ Աբիւզենոս յիւրում առաջնում առանձնականի իմ մանր ազգաբանութեան ասէ, զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին»:

Արդեն Գուտշմիդ կմտածեր որ Աբյուզենոսի ակնարկված անցքը Խորենացիի կողմէ կեղծարարություն մը ըլլար: Արդարեւ, ան կտարբերի ամբողջովին այդ գլուխեն, քանի որ հատուկ անունները իրենց արեւելյան կերպը կսլահեն: Ասիկա կվկայե թե Աբյուզենոսի վերագրելի մեջբերումը չի կրնար ըլլալ քաղված հունական, այլ՝ հայկական աղբյուր մը: Իրապես Արայի ազգաբանությունը, զոր Խորենացի կուտա, կհամապատասխանե անցքի մը Սեբեոսի պատմության Ա գլխին¹⁰: Արդ, կարելի է ասկէ եզրակացնել որ Խորենացիի մեջ գտնվող տվյալը Մար Աբասի ասորիներն պատմությունեն քաղված է:

Սակայն այդ փաստարկությունը ցույց կուտա նաև որ Աբյուզենոսի Ա գրքին մեջբերումը սոսկ կեղծարարություն մը չէ: Եթե այդ նախադասությունը ուշադրությամբ կարդանք, պիտի գտնենք որ Խորենացի միայն կըսե. «Եւ զայս մեղ Աբիւզենոս... ասէ»: Ասիկա չի նշանակեր, որ Պատմահայրը՝ կմեջբերե Արայի հիշատակված ազգաբանությունը իբր բառ առ բառ վկայություն մը Աբյուզենոսեն, ասոր «Մանր Ազգաբանություն» անվանված գործին: Խորենացի պարզապես կուզե ըսել թե ալ Աբյուզենոս, հեղինակավոր Եվսեբիոսի աղբյուրը, խոսած է Արայի մասին: Ասիկա տարօրինակ բան մը չէ, քանի որ Արայի առասպելը անձանոթ չէր հույներուն:

Ուրեմն Խորենացիին այստեղ չի գործածեր Աբյուզենոսի մեկ հատվածը, այլ միայն վկայություն մը կուտա ասոր աշխատությանը մասին: Երբ կըսե՝ «զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին», այս նախադասությունը չի հայիւր Աբյուզենոսի ժամանակագրությանը, այլ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնի» բնագրին: Խորենացի չէր կրնար մեջբերել Արայի ազգաբանությունը առանց ըսելու, որ ասոր համար հունական աղբյուր մը չունի, ոչ միայն որովհետեւ Եվսեբիոս չէր հիշատակեր հայկական ազգաբանությունները, այլև որովհետեւ արդեն հայտարարած էր՝ որ «Իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուտն եւ զգիարդն յայտնելով համառօտ և հավաստի, որպես ի յունականս ոմանս կայ ի պատմութիւնս» (Մ. Խ. 1. 1.): Ուստի ան պետք էր դեռ Աբյուզենոսի հեղինակությունը մեջբերել, որպեսզի հակասության մեջ չիցնար: Ուրեմն կրնանք անել լավ հասկնալ՝ թե ինչու 5-րդ գլուխը կվերջանա այսպես՝ «Եւ գտաք զայսոսիկ արդարեւ Յունաց դպրութեամբ» ևն:

Բացի ատկէ, Խորենացիին կհիշատակե Աբյուզենոսի անունը, որպեսզի գինքն շամբաստանեն՝ թե աննշան ու արտառոց աղբյուրներ կօգտագործե: Չենք գիտեր ո՞ր տեղին քաղած է տեղեկությունը, ըստ որուն Աբյուզենոս կխոսեր Արայի մասին: Հայտնապես այստեղ իր աղբյուրը Եվսեբիոսը չէր: Եվ սակայն չենք կրնար ըսել թե այդ մեջբերումը կեղծ ըլլա: Կրնանք համաձայն ըլլալ թե Խորենացիի միակ աղբյուրը, Աբյուզենոսի հատվածնե-

¹⁰ Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզարյանի. Երևան, 1979, էջ 48, 15—23:

րուն համար, Եվսեբիոսն էր. սակայն կարելի է ենթադրել, որ Պատմահայրը կրնար գտած ըլլալ այս տեղեկությունը ուրիշ հունական աղբյուրի:

4. Կեփաղիովնի խնդիրը ավելի կնճռոտ էր: Գիտենք որ այս հեղինակը ապրած է Հաղորանոս կայսեր օրով, և գրած՝ իր աշխատությունները Սիկիլիո մեջ: Արյուդենոսի հակառակ, Կեփաղիովնը չէ քաղված Խորենացիի կողմից Եվսեբիոսի միջոցով: Ոմանք ուզած են ապացուցել թե Ա. գրքին 18-րդ գլուխին մեջ Շամիրամի մասին ընդունված տեղեկությունները Եվսեբիոսին առնված են: Իսկապես երկու բնագիրներու միջև նմանություն մը կա: Բայց միայն պարունակությամբ և ոչ լեզվով: Ամեն պարագայի, 5-րդ գլխին մեջ Խորենացին կհիշատակե Կեփաղիովնի մեկ հատվածը, որ Եվսեբիոսի հետ բնավ կապ չունի:

Մեջբերումը Արայի ազգաբանության կհայի, ըսելով՝ «այսոցիկ վկայի եւ Կեփաղիովն, քանզի ասէ ի միում գլխոցն այսպէս. մանր զամենայն ի սկզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաւ գրել զազգաբանութիւնսն ի դիվանացն արքունի. այլ առաւ հրաման ի թագաւորաց թողուլ զաննշանից եւ զվատաց արանց ի հեռոցն գլխատակն, եւ գրել միայն զգալսն եւ զիմաստունսն եւ զաշխարհակալսն նախնիս, եւ մի յանգլէտս զժամանակս մեր ծախել եւ զայլսն»:

Ըստ Գուտշմիդի այս կտորն ալ ունի կապակցություն մը Եվսեբիոսի հետ, որովհետեւ «Քրոնիկոնի» մեջ կըսվի՝ «յետ որոյ (այսինքն Շամիրամ—Ջ. Տ.) նինուաս առնոյր զիշխանութիւնն, զորմէ ասէ Կեփաղիոն՝ թէ ոչինչ արժանի յիշատակի գործ գործեաց» (1. 92): Եվ քիչ մը հետո, Կեփաղիովնի գրությունը ամփոփելով, Եվսեբիոս կըսե թե հաջորդական թագավորները անպատեհազմասեւ և շլշտասէր եւ կանացի բարբ ունէին (1. 93): Գուտշմիդ կմտածէր, որ այստեղ «ganz ähnliche Stelle» մը կար¹¹, բայց այս գիտունը հայերեն չէր կարդար, և միայն կճանչնար լատիներեն թարգմանությունները: Իսկապես ոչ մեկ զուգորդություն կարելի է դնել երկու բնագիրներուն միջև: Ասով հանդերձ պարզ է, որ Խորենացի և Եվսեբիոս կճանչնային Կեփաղիովնի գործը, բայց տարբեր ճամբաներով:

Ըստ իս, Խորենացի ուղղակի չէ կարդացած Կեփաղիովնի գրությունը, սակայն տեղյակ էր անոր բովանդակության Դոմնինոսի ժամանակագրության միջոցով: Իմ վերոհիշյալ աշխատության մեջ հայտնած եմ, որ Դոմնինոս V դարու սկիզբը ապրած, եղած է Խորենացիի աղբյուրը III դարու հոգվական ժամանակագրության համար¹², Հովհաննես Մալալաս ալ կերևի գործածած ըլլա Կեփաղիովնի գրությունը, դնելով Դոմնինոսը իբր միջնորդ¹³: Ասիկա ցույց կուտա, որ Խորենացիի բնագիրը ավելի ուշագրությամբ եթե վերլուծել ենք, կրնանք հաստատել թե խաբեբայի և խարդախի իր վարկը պետք է անշուշտ վերատեսնել: Ասկե զատ, իմ մեկնաբանությունը Ա. գրքի 5-րդ գլխին «Հայոց պատմության» կհայտնե, որ Խորենացի չէր օգտագործած միայն Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնը», այլ և ուրիշ հունական աղբյուրներ, ինչ որ նույնինքն Պատմահայրն ալ կըսե միևնույն գլխին վերջերը: Կեփաղիովնի պարագային, կրնանք ենթադրել, որ ասոր համար Դոմնինոսի ժամանակագրությունը աղբյուր եղած ըլլա, այսինքն V դարու բնագիր մը: Ուրեմն, Կրնանք Թոմասին համաձայն ըլլալ. երբ աս կըսէ «None of Moses' references to classical authors is based on a personal reading of the original texts»¹⁴, այսուհանդերձ, չենք կոհար եզրակացնել որ Խորենացիի կառ-ծեցյալ գրադարանը միայն հայերեն ըլլար: Ամեն պարագայի, հույն հեղինակները մեջբերելու իր եղանակը անհարիր չէ V դարու Հայաստանի և Քյուզանդիոնի մշակույթներու համար:

¹¹ A. von Gutschmid. Op. cit., S. 313.

¹² G. Traina, Op. cit., p. 58, 79.

¹³ E. Jeffreys. Studies in John Malalas. Sydney, 1990.

¹⁴ R. W. Thomson. Moses Khorenat'si, p. 22